

ביקורות ספרים

יעקב פלקוב, מרגלי היערות: פעילותם המודיעינית של הפרטיזנים הסובייטים,

1945–1941

יד ושם ומאגנס, ירושלים, 2017, 496 עמ'

דני אורבך

'מרגלי היערות' של יעקב פלקוב הוא מחקר מדוקדק העוסק בגיבורים מרתקים של מלחמת העולם השנייה – הפרטיזנים. אותם לוחמי צללים בחזית המזרחית, שנשלחו על ידי ברית המועצות המוכה להילחם באויב הנאצי בעורפו, הפכו לנושא של אין-ספור שירים, סיפורים, אגדות ומיתוסים. כל מי שגדל בישראל, למשל, בוודאי זוכר את 'שיר הפרטיזנים היהודים' שמושר כאן בכל יום זיכרון לשואה ולגבורה. ואלו שקיבלו את השכלתם בעולם הדובר רוסי, גדלו על הפרטיזנים כמודל, מופת ומקור השראה לאומץ לב ולמלחמה בעריצות. המחקר הסובייטי והפוסט-סובייטי, ובמידה רבה גם המערבי, נטה לקבל את טענותיהם של מנהיגי התנועה הפרטיזנית, שלפיהן לוחמי היערות היו מרכיב חיוני במאמץ המלחמה הסובייטי. הם חוללו תהוהו בעורף הגרמני, הסיטו משאבים חיוניים מהחזית ונוסף לזה – סיפקו מידע מודיעיני יקר ערך לכוחות הצבא האדום. גבורתם לא הייתה לשווא.

פלקוב, חוקר מאוניברסיטת אוקספורד, אוניברסיטת תל אביב והמרכז הבינתחומי בהרצליה, בדק לעומק את הטענה הזאת ב'מרגלי היערות', וגילה שאין היא מבוססת. הודות לכישוריו המחקריים והלשוניים המרשימים הוא קרא כמות עצומה של מקורות ראשוניים ברוסית, בפולנית, בגרמנית ובשפות הבלטיות: דוחות צבאיים, מכתבים, יומנים, עדויות ראיות וזיכרונות. המחקר הארכיוני המרשים של פלקוב הוביל אותו לשני הישגים משמעותיים: ראשית, 'מרגלי היערות' מספק לקורא הסקרן מידע מפורט על התנועה הפרטיזנית, ההיסטוריה שלה, המבנה הארגוני שלה ופעולותיה, עד שהוא בהחלט יכול לשמש כספר מבוא בסיסי ומעודכן, המילה האחרונה בתחום; שנית, בדומה להיסטוריונים רוסים בלתי ממסדיים כאלכסנדר גוגון (Gogun) וחוקרים מערביים כבוגדאן מושיאל (Musial),

פלקוב בחן את התנועה ואת הישגיה בעין מקצועית וביקורתית, נטולת הירוואיזיה והגיוגרפיה.

מסקנתו של פלקוב היא שחרף גבורתם הרבה של הפרטיזנים, השפעתם הייתה שולית הן מבחינה מבצעית הן מבחינה מודיעינית, ואפשר להגדירה כטקטית-מקומית, ובשום אופן לא אסטרטגית. הוא גם מסיק שהתנועה הפרטיזנית סבלה משורה ארוכה של כשלים ובעיות: אומנם המערך הלוגיסטי שלה תפקד, אך היה לקוי, הכשרת הצוותים הייתה חלקית מאוד, ומערך הקשר, בפרט, היה משובש מהיסוד. לא הייתה תאוריה צבאית אמיתית שהנחתה אותה, ואנשיה בדרך כלל עסקו בהישרדות יותר מאשר בתרומה צבאית ממשית. פלקוב מסייג את המסקנות הללו קמעא כאשר הוא מבהיר כי בתחומים מסוימים – כגון מודיעין על תשתיות נייחות של הצבא הגרמני בכמה אזורים, איסוף מידע פוליטי שהקל על הסובייטים להשליט את משטרם מחדש בשטחים המשוחררים, דיווח מקדים על פינוי המוסדות האזרחיים הגרמניים ואף מידע מדויק על השמדת היהודים – ההישגים של הפרטיזנים היו מרשימים יותר. עוד הוא כותב שבשלב האחרון של המלחמה השתפרה התנועה הפרטיזנית מבחינת תפוקה, בעיקר במעוזיה החזקים יותר בבלארוס. אולם בתמונה הגדולה, מאזן ההישגים שלה לקה בחסר.

במחקרו של פלקוב יש גם תובנות רחבות שיכולות להאיר את עיניו של הקורא מחוץ לגבולות הנושא הנדון. הראשונה נוגעת לכמה מן הסיבות העמוקות שפגעו בתנועה הפרטיזנית והגבילו את הישגיה, השנייה – לכתיבה ההיסטורית עליה, והשלישית, לתפיסתו, המוגזמת לעיתים, של האויב הגרמני את התנועה הפרטיזנית. שלוש התובנות הללו, כפי שאבהיר להלן, עשויות לסייע לנו להבין תופעות רחבות יותר בהיסטוריה הצבאית ואף במחקר ההיסטורי בכלל.

כבר בפרקים הראשונים, שעוסקים ברקע התאורטי וההיסטורי של התנועה הפרטיזנית, מבהיר פלקוב שחוסר המוכנות של שלטונות הצבא האדום לפעילות פרטיזנית בתחומי התאוריה, ההכשרה והלוגיסטיקה לא היה מקרי, ואי אפשר לומר גם כי נבע אך ורק מהקשיים הטכניים העצומים שהציבה המלחמה בפני המתכננים. הנחת היסוד של התאוריה הפרטיזנית, עוד מראשיתה בימי המלחמה בנפוליאון ובהגותו של האב המייסד דניס דוידוב, הייתה למשוך את האויב לשטחה העצום של רוסיה, ואז לזנב בו באמצעות פרטיזנים. גישה זו קיבלה משנה תוקף בתאוריית המערכה העמוקה של מפקד הצבא האדום וההוגה הצבאי מיכאיל טוחצ'בסקי, ש'טוהר' ונרצח בידי סטלין. לפיכך עצם הרעיון של לוחמה פרטיזנית היה קשור ברעיון של מגננה אסטרטגית. אולם בשלהי שנות השלושים סירבה האידאולוגיה הסטליניסטית להניח שאויב כלשהו יוכל לכבוש שטחים נרחבים בכרית המועצות. ההנחה הייתה שהצורך האימפריאליסטי יתקוף ראשון אך ייהדף מייד בידיהם

של גיבורי הצבא האדום, שידהרו קדימה וינהלו את הלחימה בתוך שטח האויב. עצם המחשבה על כיבוש שטח סובייטי נתפסה כבגידה, ולכן כל ההכנות ללוחמה פרטיזנית בוטלו. פלקוב מתאר, למשל, כיצד בסוף שנות השלושים נהרסו המטות הלוגיסטיים שנועדו לתמוך בלוחמה פרטיזנית, וכל הנשק והאספקה שהוכנסו לסליקים הסודיים השונים נמשכו והוחזרו למאגרים הכלליים. לפיכך, בשנתיים הראשונות לאחר מבצע ברברוסה נאלצה ברית המועצות לנהל מגננה אסטרטגית שלא הייתה מוכנה לה כלל. מנהיגי התנועה הפרטיזנית, במיוחד, נאלצו לאלתר כמעט מאפס תאוריה, תשתית לוגיסטית ומערכת הכשרה, ולרוב, כפי שמראה פלקוב, נכשלו בכך.

לפיכך, סיפורם של 'מרגלי היערות' חורג בחשיבותו מפרשת הפרטיזנים: הוא אזהרה מרה למקבלי החלטות מדיניות וצבאיות באשר הם להימנע מאחד מכשלי המחשבה האנושיים הנפוצים ביותר – התכוננות לתרחיש אופטימי או נוח מבחינה אידאולוגית, תוך הזנחת תרחישים אחרים או אפשרות שהתכנון המוקדם ישתבש. ברית המועצות, שסירבה להניח שתיאלץ לנהל מלחמה בשטחה שלה, מציבה דוגמה מובהקת לכשל זה, ואין ספק שאופייה של המערכת הטוטליטרית הסטליניסטית, שבה דברי המנהיג ויועציו החנפים נחשבו ל'כזה ראה וקדש', החמירה אותו עד מאוד. אולם לדעתי, יש דוגמאות אין-ספור לתופעה זאת גם במדינות אחרות: יפן הקיסרית הניחה, למשל, שההתקפה בפרל הרבור תרתיע את ארצות הברית ותניע אותה לבקש שלום, וסירבה להתכונן לאפשרות שהאמריקנים ימשיכו להילחם ויכריעו את יפן בהדרגה באמצעות משאביהם העצומים. היטלר הניח ש'המבנה הסובייטי הרקוב' יקרוס תוך חודשים אחדים, סירב להתכונן לאפשרות אחרת ונמנע מלחלק לחייליו בגדי חורף. אין-ספור הגויות הקפואות של חיילים גרמנים שנמצאו ברחבי ברית המועצות העידו על המחיר. אפילו מדינות דמוקרטיות אינן חסונות לכשל 'האפשרות הטובה ביותר', כפי שיעיד ניסיונה של ארצות הברית בווייטנאם, למשל.

תובנה שנייה שעולה מספרו של פלקוב היא חוסר האמינות המוחלט של ההיסטוריוגרפיה הסובייטית והרוסית בנושא הפרטיזנים ותרומתם המבצעית והמודיעינית למערך המלחמתי. ההיסטוריוגרפיה הזאת, לרבות ספרי זיכרונות של מנהיגי התנועה ומחקרים מקצועיים כביכול של משרד ההגנה הרוסי, נוטה להפריז באופן קיצוני בתרומתם של הפרטיזנים למהלך המלחמה הסובייטי, עד כדי שקרים של ממש. חוקרים מערביים, שהסתמכו על המידע הסובייטי הרשמי בהיעדר גישה לארכיונים, הוטעו, טעו והטעו באותה המידה. חוסר אמינות זה חמור במיוחד משום שלמקצת הכותבים הסובייטים והרוסים הייתה גישה למסמכים. אי-ההתאמה בין דוחות הפרטיזנים ומפקדיהם מאותה התקופה ובין מה שחלק מאותם המפקדים

כתבו לאחר המלחמה, צורם כל כך עד שאין מנוס מהתייחסות חשדנית לספרות הזיכרונות ולהיסטוריוגרפיה הסובייטית והרוסית גם בנושאים אחרים הקשורים למלחמת העולם השנייה, ובכלל.

לבסוף, 'מרגלי היערות' מעלה שאלה מעניינת נוספת, שפלקוב מתייחס אליה רק בקצרה. אם ההשפעה של התנועה הפרטיזונית ופעילותה המבצעית והמודיעינית אכן הייתה מוגבלת, מדוע הגרמנים התייחסו לאיום מצידם ברצינות תהומית כל כך? הרי רשויות הוורמאכט והס"ס הגיבו לפעילות הפרטיזונית באכזריות שאין משלה, לרבות טבח של כפרים שלמים, הכרזה על אזורים נרחבים כ'שטחים מתים' וגירוש של תושבים רבים מספור למחנות ועבודות כפייה. גם המשאבים הניכרים שהושקעו בלוחמה בפרטיזנים מלמדים כי הגרמנים, לכל הפחות, הפריזו בהערכת מידת האיום. דרך אגב, ממחקרי שלי נודע לי כי אפילו היסטוריונים גרמנים מהדור של שנות השישים, דוגמת הרמן גרמל (Graml), נטו לתאר את האיום הפרטיזני במונחים היסטוריים כמעט. פלקוב מודה שהסבר להפרזה הזאת חורג מתחומי מחקרו, והולך כאן בתלם שחרשו חוקרים קודמים. ההיסטוריה הגרמנית מהפרטיזנים נבעה, לדעתו, מתפיסה גזענית רצחנית ומאובססיה לסדר מוחלט בשטחי הכיבוש.

הסבר זה נכון, לדעתי, אך לא מספק כלל וכלל. ראשית כול, גם צבאות דמוקרטיים שלא החזיקו בגזענות הרצחנית של הנאצים, הגיבו בהיסטוריה ברוטלית לפעילותם של פרטיזנים ולוחמי התנגדות בשטחם. ככל הנראה יש משהו בלוחם הצללים שמגיה משום מקום ומשסף את גרונותיהם של חייליך שמפר את שיווי המשקל הצבאי וגורם לאימה מעל ומעבר לחשיבותו בפועל. כל מי שקרא למשל את 'ההגנה על דאפרס דריפט' (*The Defense of Duffer's Drift*), קלסיקה צבאית בריטית ממלחמת הבורים העוסקת בלוחמה בגרילה, חווה את האימה של הלוחם הסדיר מאוביו אנשי הגרילה, דלים ומרופטים ככל שיהיו. ספר זה מבהיר היטב כי חיילים סדירים רגילים לחשוב על המערכה במבנה בינארי מסודר של חזית ועורף, וברור שהחזית מסוכנת והעורף בטוח; כשמכים בחיילים בעורפם, מערערים את שיווי המשקל הזה ומכניסים אותם להלך רוח מפוחד ולפעמים גם רצחני.

שנית, יש לתהות, שמא הגרמנים לא הפריזו לחלוטין בסכנתו של האיום הפרטיזני? שמא פלקוב דווקא המעיט בהשפעה האמיתית של מושאי מחקרו? ממצאי המחבר אכן יוצרים רושם חזק שהתוצאות המבצעיות והמודיעיניות של פעילות הפרטיזנים היו שוליות, אולם כאן עולה השאלה: בהשוואה למה? האם בהתאם לאיזשהו סטנדרט צבאי כללי שנקבע במחקר? האם יחסית לציפיות המפקדים ומתכנני המבצע? הרי, כפי שמטעים המחקר החדש בהיסטוריה צבאית, רוב המלחמות, לרבות מלחמת העולם השנייה, הן בסופו של דבר מלחמות התשה

שהניצחון בהן מושג באופן הדרגתי. וכשאתה נלחם על כל נקודה, גם מבצעים צבאיים שנראים שוליים עשויים להצטרף לתהליכים צבאיים אחרים ולהשפיע לבסוף. הדבר דומה להצבעה בבחירות: הרי ברור שאפילו במדינה קטנה כמו ישראל, קול יחיד שהולך למפלגה מסוימת הוא שולי, ובכל זאת המפלגות נלחמות על כל קול, שהרי אלה מצטברים. לפיכך, יש לקוות שפלקוב או חוקרים אחרים ימשיכו את המחקר המצוין של 'מרגלי היערות', וינסו לקבוע אם ההשפעה של הפרטיזונים הייתה שולית לעומת המשאבים הכספיים והאנושיים שהושקעו בהם. במיוחד עולה השאלה אם היה אפשר להשתמש במשאבים הללו בדרך צבאית יעילה יותר. שמא היה כדאי לשלוח את מומחי המודיעין שעבדו עם הפרטיזונים למודיעין הצבאי הקונבנציונאלי, למשל, שם היו יכולים להביא תועלת רבה יותר? שאלה זו דורשת עיון נפרד ומעמיק.

לסיכום, 'מרגלי היערות' הוא מחקר מהמעלה הראשונה: מפורט, מעמיק, מדויק ובנוי לתלפיות. יש בו איכויות של ספר בסיס, שישמש משען יסודי לכל מי שיעסוק בנושא בעתיד, וגם של מחקר חלוצי אמיץ ופורץ דרך. הכתיבה צפופה ומפורטת אך ברורה, והסיכומים בסוף כל פרק מסייעים לקורא להעפיל מהפרטים לתמונה הגדולה ולהבין את טיעונו של המחבר. יש רק לקוות ש'מרגלי היערות' יתורגם גם לשפות זרות, ובפרט לאנגלית, לרוסית ולגרמנית, ויעשיר את המחקר העולמי בנושא הפרטיזונים ומלחמת העולם השנייה. תחושתי היא שתרגום כזה עשוי לבסס את מעמדו של יעקב פלקוב לאחד מגדולי החוקרים של החזית המזרחית במלחמת העולם השנייה.